

Зиядаұлы Б.
**Қытай тіліндегі
«етістік + зат есім»
формасымен біріккен
сөздердің қолданылу
ерекшеліктері**

«Етістік + зат есім» формасымен біріккен сөздер қолданылу барысында кейде сөз тіркесі сияқты құрамына басқа сөздерді қосып айтуға болады да сөз тіркесіне ұқсайды, бірақ, мағынасы жағынан бір ұғымды білдіреді. Мұндай сөздер қытай тіл білімінде ерекше тілдік құбылыс ретінде қаралып 离合词 деген атаумен арнайы зерттеліп келеді. Мұндағы 离 (бөліну), 合 (бірігу), 词 (сөз). Тура мағынасында бөлініп те бірігіп те қолданылатын сөз дегенді білдіреді.

Аталған мақалада қытай тіліндегі «етістік + зат есім» формасында біріккен етістіктерді студенттердің қолдану барысындағы қателіктеріне талдау жасалып, оларды дұрыс қолдану жолдары көрсетілген.

Түйін сөздер: сөз тіркесі, сөз, біріккен сөздер, біріккен етістіктер.

Zeyadauly B.
**The peculiarity of usage
of compound words
«verb + noun» in Chinese
language**

To the form of compound words «verb+noun» can be added other elements and it will look as a collocation, but it has meaning of just one word. Such words in Chinese language considered as a special language phenomenon and researched with title 离合词.. Here 离(dined), 合(join), 词(word). And that means it used as divided and as a compounded.

This article reveals scientific analyses of errors made by students studying chinese language while implementation of complex verbs in the form «verb + noun» and tells us about correct ways of their usage.

Key words: collocation, word, compound words, compound verbs.

Зиядаұлы Б.
**Особенности использова-
ния составных слов в форме
«Глагол + существительное» в
китайском языке**

В форму составных слов «глагол + существительное» добавляются другие элементы и оно выглядит как словосочетание, однако имеет значение только одного слова. Такие слова в китайском языке рассматриваются как особые языковые явления и исследуются под названием 离合词 – 离(делиться), 合(соединять), 词(слова). И это означает, что оно употребляется как и в отдельном виде, так и в составном.

В данной статье проведен научный анализ ошибок, допускаемых студентами, изучающими китайский язык, при применении сложных глаголов в форме «глагол + имя существительное» и изложены пути их правильного использования.

Ключевые слова: словосочетание, слово, составные слова, составные глаголы.

**ҚЫТАЙ ТІЛІНДЕГІ
«ЕТІСТІК + ЗАТ ЕСІМ»
ФОРМАСЫМЕН
БІРІККЕН СӨЗДЕРДІҢ
ҚОЛДАНЫЛУ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Қытай тілі аналитикалық тілге жататындықтан, онда сөздердің морфологиялық өзгеріске түсу ерекшелігі өте сирек кездеседі. Соған қарай қытай тілінің сөзжасам жүйесі де аналитикалық сөзжасам тәсілін негіз етіп қалыптасқан. Анығырақ айтқанда, қытай тілінде сөздерді біріктіру тәсілі арқылы сөз жасау басты орында тұрады. Сондықтан да болар, біріккен сөздердің бірігу байланысы грамматикалық тұрғыдан сөз тіркестерінің байланысу тәсілдері бойынша талданады. Сөз тіркестерінде бар синтаксистік байланыс түрлері біріккен сөздердің бірігуші компоненттерінде де бар. Мысалы, жай сөз тіркестерінде 全体参加(сөз тіркесі, бастауыш-баяндауыштық байланыс), 地震 (сөз, бастауыш-баяндауыштық байланыс); 美丽的景色(сөз тіркесі, анықтауыш-анықталушы байланыс), 电车(сөз, анықтауыш-анықталушы байланыс); 写信 (сөз тіркесі, меңгеру-меңгерілу байланысы), 司机(сөз, меңгеру-меңгерілу байланысы); 调查研究(сөз тіркесі, салалас байланыс), 国家(сөз, салалас байланыс) т.б. Сөз бен сөз тіркестерінің құрылымдық байланыс түрлері осындай ұқсас болғанымен, бірақ, олардың айырмашылығы айқын. Сөз тіркесі кез келген уақытта тілдік байланыс қажетіне қарай екі сөздің тіркесуі арқылы жасалады және ол тұрақты қалыптасқан күйде болмайды, тіркескен сөздерді басқа сөздермен алмастыруға, тіркес құрамына кез келген басқа бір сөздерді қыстырып көлемін ұлғайтуға немесе қысқартуға болады. Ал сөз болса тұрақты қалыптасқан түрде тек екі сөздің бірігуі арқылы жасалады, біріккен компоненттерді басқа сөздермен алмастыруға, арасына басқа сөздерді қыстырып айтуға, көлемін ұлғайтуға немесе қысқартуға болмайды. Міне, бұл қытай тіліндегі сөз бен сөз тіркесінің басты айырмашылығы. Ал біз сөз етіп отырған «етістік + зат есім» формасымен біріккен сөздер қытай тілінің лексикалық құрамының басым көп сандысын құрайтын басқа біріккен сөздерден өзгеше. Өйткені, мұндай біріккен сөздер қолданылу барысында кейде сөз тіркесі сияқты құрамына басқа сөздерді қосып айтуға болады да сөз тіркесіне ұқсайды, бірақ, мағынасы жағынан бір ұғымды білдіреді және көп жағдайда бір бүтін сөз ретінде біріккен компоненттер арасына басқа сөздер қосылмай-ақ қолданылып отырады. Мұндай сөздер қытай тіл білімінде ерекше тілдік құбылыс ретінде қаралып 离合词 деген атаумен арнайы зерттеліп келеді. Мұндағы 离 (бөліну),

合 (бірігу), 词 (сөз). Тура мағынасында бөлініп те бірігіп те қолданылатын сөз дегенді білдіреді. Қытай тіл мамандары арасында бұл жөнінде әртүрлі көзқарастар бар. Кейбір ғалымдар мұндай бірліктерді сөз деп қараса, енді біреулері сөз тіркесіне жатқызады. Ғалым ЛиЧинхуа «Мұндай біріккен сөздердің сыңарлары тұрақты қалыптасқан, олардың орынын сөз тіркесі секілді басқа сөздермен алмастыруға болмайды, мағыналық жақтан да бір ұғымды білдіреді, олардың арасына басқа сөздер кірігіп айтылғанымен, ол да сөз тіркесі секілді шексіз емес, белгілі шектеме, шарт астында ғана жүзеге асады» [1:94] деген пікірмен мұндай бірліктерді сөзге жатқызады. ФаньЩяу «Сөз бен сөз тіркесінің ара жігі айқын бола тұрса да, олардың арасына үзілді-кесілді шек қоюға болмайды, өйткені, кейбір құрылымдардың сөз не сөз тіркесі екендігін айыру өте қиын» [2:74] дей келе, 招手, 照相 секілді «етістік + зат есім» формасымен біріккен сөздерді мысалға келтіріп, мұндай бірліктердің сөзге де, сөз тіркесіне де ұқсайтынын айтады. ЖуДыши «伤心 сөзінің құрамын кеңейтіп басқа сөздер қосып айтуға болады және 伤 мен 心 компоненттерінің орынын алмастырып айтуға да болады. Сондықтан, 伤心 қалпында сөз, 伤她的心, 伤不伤心 түрінде сөз тіркесі болады» [3:113] деп, 散步, 操心, 备课, 吃亏 қатарлы «етістік + зат есім» формасымен біріккен сөздерді осы түрге жатқызған. ЛуЖіуей де бұл бірліктерді «арасына сөз қосылғанда сөз тіркесі, сөз қосылып айтылмаған жағдайда бір сөз» [4: 88-92] деген пікірді ұстанады.

Сөйтіп, мұндай біріккен құрылымдар ұғымдық тұрғыдан мейілінше тұрақты, толық бір ұғымды білдіреді. Грамматикалық тұрғыдан бір сөз ретінде «етістік + зат есім» түрінде қимыл-әрекетті білдіретін біріккен күрделі етістік ретінде қолданылады. Бірақ сөйлем құрамында кейде сөз тіркесі секілді бірігуші компоненттердің арасына қажетке қарай басқа сөздерді қосуға, тіпті кейде біріккен компоненттердің орынын ілгерінді-кейінді алмастырып айтуға да болады. Мысалы, 洗澡 (жуыну): 我洗了一次澡, 你洗澡了吗 т.б. Тіл зерттеуші ғалымдардың мұндай бірліктерді сөз немесе сөз тіркесі деген түрліше көзқарастарына қарамастан, қытай тілі грамматикасында бұл бірліктер қазірге дейін біріккен сөз ретінде қаралып келеді. Сондықтан біз де оларды біріккен сөздер ретінде қарастырдық. Қытай тілінде мұндай біріккен сөздер, дәлірек айтқанда, біріккен етістіктер саны жағынан тым көп болмаса да, қолданылу жиілігі, басқа біріккен сөздермен салыстырғанда қолданылу өзгешелігі ар-

қылы тіл зерттеушілердің назарынан тыс қалған емес. Қолданылу күрделілігі тұрғысынан қытай тілін үйренуші өзге тіл өкілдеріне де қиын түсетін маңызды грамматикалық мәселе болып табылады. Өйткені, мұндай сөздер біріншіден, біріккен күйінде бір етістік ретінде қолданылады, екіншіден, ішкі құрылымдық байланысы жағынан меңгеру-меңгерілу, яғни, «етістік компонент + зат есім компонент» түрінде бірігіп, біріккен етістік ретінде сөздің соңғы компоненті зат есіммен аяқтап тұратындықтан, сөйлемде соңынан тағы да зат есім сөздері тіркесе алмайды, яғни, сөйлемде мұндай біріккен етістіктер баяндауыш болып келгенде соңынан зат есімнен болған толықтауыш мүше тіркесіп айтылмайды. Мұндай жағдайда аталған мүшелер біріккен етістіктің бірігуші компоненттерінің арасына қыстырылып айтылады. Қытай тілін алғаш үйренушілер бұл сөздердің осындай өзіндік ерекшеліктерін ескермейді де, әдеттегі жалаң не біріккен етістіктер секілді олардың соңынан толықтауыш мүше тіркеп қолдануға бейім тұрады. Соның салдарынан студенттердің аузынан қытай тілінің грамматикалық заңдылығына сай келмейтін төмендегідей қате қолданыстарды жиі естиміз. Мысалы:

- (1)我今天下午见面他。
- (2)请不要生气我,我以后不再伤心你。
- (3)对不起,我有一个问题,请帮忙我。
- (4)我在公园照相了很多。
- (5)我理发过三个小时。
- (6)他去年生病过。
- (7)我今天洗澡两次了。
- (8)今天考试了一天。
- (9)他们鼓掌着说....
- (10)如果你有时间,我们散步散步。
- (11)老师,我这次考试得不好。
- (12)我和老师聊天一会儿。
- (13)我们班他唱歌得很好。
- (14)我要结婚她。
- (15)他什么时候办事完?
- (16)我们上课完了。
- (17)他睡觉了一个小时。

Мұндай қателіктердің алдын алу үшін оқытушы студенттерге қытай тіліндегі етістіктердің лексика-грамматикалық ерекшеліктерін түсіндірумен бірге етістіктің осы өзгеше түрінің әдеттегі етістіктерден айырмашылығын, қолданылу қағидаларын жан-жақты түсіндіруі және осы түрге жататын етістіктер кездескен сайын олардың «етістік + зат есім» формасымен біріккен етістіктер екендігін, олардың қолданылу заңдылықтарын ескертіп отыруы өте маңызды. Етістіктердің бұл түрі төмендегідей өзіндік сипатымен өзге етістіктерден дараланады:

1. Сөйлемде мұндай біріккен етістіктердің соңынан толықтауыш мүше тіркесіп айтылмайды. Бұл оларды әдеттегі етістіктерден өзгешелендіретін бірден бір белгі. Жоғарыдағы (1) 我今天下午见面他。(2) 请不要生气我,我以后不再伤心你。(3) 对不起,我有一个问题,请帮忙我。(14) 我要结婚她 деген мысалдар етістіктің бұл түрінің осы ерекшеліктерін білмеуден немесе ескермеуден туындаған қателіктер деуге болады. 请帮忙我 үлгісінде айтылатын қате қолданыстарды 请你帮助我 деп өзгертіп айтуға болады. Өйткені, 帮助 біріккен етістіктердің жоғарыдағыдай түріне жатпайтын әдеттегі етістік, соңынан толықтауыш мүше тіркесіп айтыла береді. Біріккен етістіктердің соңынан толықтауыш мүше тіркесіп айтылмайды дегенде, мұндай етістіктер баяндауыш болып келген сөйлемдерде толықтауыш мүше болмайды дегендік емес, қайта толықтауыш мүше тек олардың соңынан тікелей тіркесе алмайды дегенді білдіреді. Тек баяндауышы біріккен етістік болып келетін сөйлемдерде толықтауыш болуға тиісті мүше әртүрлі грамматикалық тәсілдер арқылы сөйлемнің басқа мүшесі ретінде көрінеді. Яғни:

1. а. 和、给、为、向、跟 секілді предлогтар арқылы сөйлемдегі толықтауыш мүше біріккен етістіктің алдына ауысып пысықтауыш мүшенің қызметінде жұмсалады. Жоғарыдағы (1) (14) мысалдарда біріккен етістіктердің осы ерекшелігі ескерілмеген. Мысалы:

(1) 我今天下午见面他。(×)

我今天下午跟他见面

(14) 他要结婚她。(×)

他要和她结婚。

毕业, 考试 сөздерін әдеттегі етістіктермен бір орынға қойып 你哪年毕业大学, 考试得怎么样 деген сияқты қолданыстар да жиі кездеседі. Мұндағы 毕业, 考试 сөздері де «етістік + зат есім» түрінде біріккен етістіктер, соңынан толықтауыш тіркесіп айтылмайды, сондықтан, 你哪年大学毕业, 你考试考得怎么样, 你考得怎么样 түрінде қолданған жөн..

б. Толықтауыш мүше біріккен сөздің бірігуші компоненттерінің арасында тұрып анықтауыш болып қолданылады. Жоғарыдағы (2) (3) (4) мысалдар осы ережені ескермеуден туындаған қате қолданыстар:

(2) 请不要生气我,我以后不再伤心你。(×)

请不要生我的气,我以后不再伤你的心。

(3) 对不起,我有一个问题,请帮忙我。(×)

对不起,我有一个问题,请帮我的忙。

(4) 我在公园照相了很多。(×)

我在公园照了很多相。

2. 着、过、了 шылаулары біріккен етістіктердің бірігуші компоненттерінің арасында тұрып қолданылады.

а. Қимыл-әрекеттің осы шақта жүріліп жатқандығын немесе мәлім бір қимыл не күйдің сақталып жалғасып жатқандығын білдірген кезде бірігуші компоненттердің арасына 着 шылауы қосылып айтылады. 说着话、握着手、叹着气、洗着澡、挂着牌、签着名、标着价、任着职 т.б. Жоғарыдағы (9) мысалға қараңыз:

(9) 他们鼓掌说着... (×)

他们鼓着掌说...

б. Қимыл-әрекеттің бұрынғы өткен шақта болғандығын білдірген кезде 过 шылауы бірігуші компоненттердің арасына қосылып айтылады. Мұндай кезде екі компоненттің арасындағы мүше толықтырғыш немесе анықтауыш болады. Жоғарыдағы (5) (6) мысалдардағы қолданыстар осы ережеге сай келмейді. Мысалы:

5) 我理发过三个小时。(×)

我理过三个小时的发。

(6) 他去年生病过。(×)

他去年生过病。

с. Қимыл-әрекеттің орындалғандығын, жүзеге асқандығын білдірген кезде бірігуші компоненттердің арасына 了 қосылып айтылады. Бұл жағдайда да екі компоненттің арасындағы мүше толықтырғыш болады, тіпті 过, 了 шылаулары қатар келіп те қолданылуы мүмкін. Жоғарыдағы (7) (17) мысалдар:

(7) 我今天洗澡两次了。(×)

我今天洗了两次澡。

(17) 他睡觉了一个小时。(×)

他睡了一个小时觉。

3. «Етістік + зат есім» түрінде біріккен етістіктер әдеттегі етістіктерше АВAB (研究研究) формасымен емес, керісінше AAB түрінде қайталанып айтылады. Мысалы: 跳跳舞, 散散步, 聊聊天, 见见面 т.б. жоғарыдағы (10) мысал:

(10) 如果你有时间,我们散步散步。(×)

如果你有时间,我们散散步

Сол сияқты 我想跟你见面见面, 我们聊天聊天 түрінде емес, 我想跟你见见面, 我们聊聊天 болып айтылады.

4. Бірігуші компоненттердің арасына 的 шылауы қосылып айтылып күшейту мағынасын білдіреді. Мысалы:

(1) 你在哪所大学毕业的业? («қай университетте» дегенге екпін беріліп тұр)

(2) 你去哪儿出的差? («қайда» дегенге екпін беріліп тұр)

(3) 你们几点下的课? («сағат нешеде» дегенге екпін беріліп тұр)

5. Біріккен етістіктер баяндауыш болып келетін сөйлемдерде толықтырғыш мүшелердің қай түрі болса да бірігуші компоненттердің арасында тұрып, алдыңғы етістік компонент білдіретін қимыл-әрекетті толықтырып отырады. Жоғарыдағы (12) (15) (16) мысалдардағы қате қолданыстар осы ережеге сай келмеуден туындаған.

(12) 我和老师聊天一会儿。(×)

我和老师聊一会儿天。

(15) 他什么时候办事完?(×)

他什么时候办完事?

(16) 我们上课完了。(×)

我们上完课了。

Құрылымдық шылау 得 арқылы жасалатын толықтырғыштар біріккен етістіктермен екі түрлі жағдайда тіркеседі.

a. Біріккен етістік АВА формасында қайталанып барып 得 құрылымдық шылауымен тіркеседі. Мысалы: 他唱歌唱得好。

b. Біріккен етістіктің бірігуші компоненттерінің орын алмасу арқылы 得 құрылымдық шылауымен тіркеседі. Мысалы: 他歌唱得好。

Жоғарыдағы 13-мысал осы екі ережеге де сай келмейді.

(13) 我们班他唱歌得很好。(×)

我们班他唱歌唱得很好。

我们班他歌唱得很好。

6. Бірігуші компоненттердің арасына басыңқы-бағыныңқы сөз тіркестері қосылып айтылып келіп соңғы компонентті анықтап тұрады. Мысалы:

终于他还是吃了无知、肤浅、虚荣的亏。

7. Болымсыздық үстеулері бірігуші компоненттердің арасына қосылып айтылады. Мысалы:

(1) 这件事情我也帮不上忙。

(2) 我真的放不下心，你就告诉我实情吧。

8. Біріккен етістіктердің компоненттері бейнелеу қажетіне қарай кейде орны жағынан ауысып та қолданылады. Мысалы:

(1) 舞跳了，歌也唱了，我们也该散了。

(2) 客也请了，你快点把东西给我吧!

Қытай тілінде «етістік + зат есім» формасымен біріккен жиі қолданылатын төмендегідей етістіктерді атауға болады: 见面 (кездесу, жүздесу), 生气 (ренжу), 帮忙 (көмектесу), 理发 (шаш

алу), 鼓掌 (шапалақ соғу), 讲话 (сөз сөйлеу), 听话 (тіл алу), 跑步 (жүгіру), 照相 (суретке тарту), 散步 (серуендеу), 洗脸 (бет жуу), 考试 (емтихан тапсыру), 唱歌 (ән айту), 丢脸 (ұятқа қалу), 伤心 (қайғыру), 当面 (бетінше, жүзінше), 请客 (қонақ қылу), 会客 (қонақпен жүздесу), 谈天 (қысыр кеңес құру), 聊天 (әңгімелесу), 点名 (атын атау, түгендеу), 睡觉 (ұйықтау), 请假 (рұқсат сұрау), 上课 (сабақ оқу), 发烧 (дене қызуы көтерілу), 发言 (сөз сөйлеу), 担心 (алаңдау), 伤心 (қайғыру), 操心 (қам жеу), 上当 (алдану), 跳舞 (би билеу), 游泳 (суға жүзу), 拨款 (ақша бөлу, ақша беру), 捐款 (ақша атау), 结婚 (үйлену), 离婚 (ажырасу), 订婚 (① сөз байласу ② атастыру), 握手 (қол алысу), 打架 (төбелесу), 吵架 (ұрсысу), 吃亏 (зиян шегу), 拆台 (ор қазу, қастық сайлау), 要命 (жан алу), 赌气 (өкпелеу), 享福 (игілігін көру), 费劲 (күш жұмсау), 卖命 (жанын салу), 发火 (ашу шақыру), 碍眼 (сүйкімсіз көріну), 安身 (паналау), 按脉 (тамыр ұстау), 拜师 (ұстаз тұту), 拜堂 (неке жоралғысын жасау), 办公 (іс жүргізу), 保驾 (қорғау, күзету), 报案 (істі мәлімдеу), 编目 (мазмұн жазу), 表态 (көзғарас білдіру), 并肩 (бірігу, тізе қосу), 播音 (тыңдату), 移民 (ел көшіру), 道歉 (кешірім сұрау), 报仇 (кек алу), 毕业 (оқу бітіру), 失业 (жұмыссыз қалу), 住院 (больницаға жату), 鞠躬 (тағзым ету), 发愁 (уайымдау), 打球 (доп ойнау), 喝酒 (арақ ішу), 伸手 (қол созу) т.б.

Қытай тілінде мұндай біріккен етістіктер саны жағынан көп емес, ЖоуШаңжі қатарлы авторлар құрастырған «Қытай тілінде жиі қолданылатын біріккен сөздердің «етістіктердің» түсіндірме сөздігінде» жиыны 268 сөз қамтылған. Және олардың барлығы біз сөз етіп отырған «етістік +зат есім» түрінде біріккен етістіктер емес. Қытай тіліндегі құрылымы еркін, бірде бөлініп, бірде бірігіп қолданылатын мұндай сөздер тек «етістік +зат есім» түрінде меңгеру байланысымен бірігіп қалмастан, салалас (达到, 登记, 突出), баяндауыш-толықтырғыш (躲开, 看见, 跨过, 叫醒, 挽回, 打倒, 搬动, 聚齐, 看透, 吃饱, 降低, 缩小), бастауыш-баяндауыштық (嘴硬, 心疼, 眼红, 手软) байланыстар арқылы да бірігіп жасалады. Біз жоғарыда тек студенттер қолдану бағырында қиындық тудыратын «етістік +зат есім» түрінде біріккен етістіктерге ғана тоқталдық.

Әдебиеттер

1 ЛиЧинхуа. Еркін құрылымды біріккен етістіктердің ерекшеліктері және қолданылуы. Тіл және зерттеу. Журнал. 1983. 3-сан, 91-100 бб.

2 ФаньЦяу. Үш тұрғылық грамматикалық көзқарас. Бейжің тіл институтының баспасы. 1996.

3 Жудьши. Грамматика жөнінде лекция. Бейжің: «Шаңу» баспасы, 1982. 113 б.

- 4 ЛуЖіуей. Қытай тілінің сөзжасамы. Бейжің. «Ғылым» баспасы. 1957. – 88-92 бб.
- 5 Жоу Шаңжі. Қытай тілінде жиі қолданылатын біріккен етістіктер сөздігі. Бейжің тіл университетінің баспасы. 2011.

References

- 1 Liqinghua. Erkyn kurylymды birikken etistikterding erekshelekteri jane koldanyluy. Til jane zertteu. Jurnal. 1983. 3-san, 91-100 p.
- 2 FanXiao. Ush tugurlyk grammatikalyk kozgaras. Beijing til institutyning baspasy. 1966.
- 3 Judyxi. Grammatika joninde leksia. Beijing shangwu baspasy. 1982. – 113 p.
- 4 Lujiwei. Kytay tilining sozjasamy. Beijing. «Gylym» baspasy. 1957. – 88-92 p.
- 5 JouShangjy. Kytay tilinde jiyi koldanylatyn birikken etistikter sozdigi. Beijing til institutining baspasi. 2011.